

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

Μάνος Περάκης, Κρήτη το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία τον 19ο αιώνα (1830-1913), Αθήνα, εκδόσεις Ασίνη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2017

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.36977](https://doi.org/10.12681/mnimon.36977)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ Β. Γ. (2024). Μάνος Περάκης, Κρήτη το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία τον 19ο αιώνα (1830-1913), Αθήνα, εκδόσεις Ασίνη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2017. *Μνήμων*, 36(36), 423–426. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36977>

Μάνος Περάκης, *Κρήτη το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία τον 19ο αιώνα (1830-1913)*, εκδόσεις Ασίνη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2017, 588 σ.

Για την Κρήτη του 19ου αιώνα έχουν γραφτεί αρκετά. Στη μεγάλη τους όμως πλειονότητα οι μελέτες εστιάζονται στα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στο νησί ή που επηρέασαν την ιστορία του, κυρίως μάλιστα μετά τα μέσα του αιώνα. Έργα για τις οικονομικές και κοινωνικές πτυχές της ιστορίας της Κρήτης του 19ου αιώνα σπανίζουν. Βασική, αλλά όχι μοναδική, αιτία είναι το πρόβλημα των πηγών, αφού υπάρχουν σημαντικές ελλείψεις στις αρχειακές πηγές, ενώ συχνά υπάρχει και η δυσκολία της γλώσσας για το οθωμανικό και αιγυπτιακό αρχειακό υλικό που έχει διασωθεί.

Το βιβλίο του Μάνου Περάκη, *Κρήτη, το νησί των προσαρμογών*, βασισμένο στο πρώτο μέρος της διδακτορικής διατριβής του, προσπαθεί να καλύψει αυτό ακριβώς το σημαντικό κενό, εστιάζοντας κυρίως στην οικονομική και δημογραφική ιστορία της περιόδου που ο συγγραφέας αποκαλεί «κρητικό 19ο αιώνα». Ο διεσταλμένος αυτός αιώνας εκτείνεται από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους (1830) έως την ένωση της Κρήτης με αυτό (1913) – αν και δεν είναι λίγες οι φορές που στο βιβλίο παρουσιάζονται στοιχεία και για την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η χρήση πλήθους πηγών, ελληνικών και ξένων, όπως αναφορές προξένων, εκθέσεις, κώδικες, εφημερίδες και περιγραφές περιηγητών της περιόδου, επιτρέπει στον συγγραφέα να καλύψει αρκετά από τα κενά των διοικητικών πηγών κυρίως για την οικονομία και τη δημογραφία του νησιού (για παράδειγμα την ανυπαρξία δημογραφικών και στατιστικών σειρών αγροτικής παραγωγής πριν το τέλος του 19ου αιώνα στην οθωμανική αυτοκρατορία). Το πλούσιο υλικό που ο Περάκης κατάφερε μετά από ενδελεχή έρευνα να συλλέξει παρουσιάζεται στο βιβλίο με πλήθος πινάκων, χαρτών, αλλά και παραρτημάτων.

Η δημογραφία και η οικονομία αποτελούν τους δύο βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται το βιβλίο. Οι δημογραφικές μεταβολές στην Κρήτη συνδέονται άμεσα με τις πολιτικές εξελίξεις που διατρέχουν τον κρητικό 19ο αιώνα και επηρεάζουν με τη σειρά τους σημαντικά την τοπική οικονομία και κοινωνία. Ο συγγραφέας δεν αναλύει τις πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις, εξετάζει όμως τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειές τους. Οι επαναστάσεις του 1821, 1866 και 1897, για παράδειγμα, είχαν άμεσο αντίκτυπο όχι μόνο στην πληθυσμιακή διάρθρωση της Κρήτης, αλλά και στη γαιοκτησία και τελικά –ως ένα βαθμό– στην ίδια την κρητική οικονομία. Η επανάσταση του 1821 αποτέλεσε βαθύ πλήγμα για την μουσουλμανική αριστοκρατία της γης. Φοβούμενοι για την ασφάλειά τους πολλοί Κρήτες μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την ύπαιθρο για τις πόλεις, στις οποίες ο συνωστισμός προκάλεσε αύξηση των θανάτων από επιδημίες. Στις προσπάθειες συστηματικής καταστροφής των μουσουλμανικών περιουσιών που κατέβαλαν οι επαναστάτες και στην έλλειψη εργατικών χεριών (την περίοδο εκείνη είχαμε εκτός των άλλων και ένα κύμα μετανάστευσης κυρίως χριστιανών), προστέθηκε το 1830-41 η εχθρική αντιμετώ-

πιση των αγάδων από την αιγυπτιακή διοίκηση. Αποτέλεσμα ήταν η μεγάλης κλίμακας πώληση ή καταπάτηση των μεγάλων μουσουλμανικών κτημάτων, φαινόμενο που συνδυάστηκε και με την κατάκτηση των μεγάλων γαιών. Η μείωση του αγροτικού πληθυσμού αντιστράφηκε λόγω και των μέτρων που έλαβε η αιγυπτιακή διοίκηση, όμως η φυγή του μουσουλμανικού στοιχείου από την κρητική ύπαιθρο εντεινόταν με κάθε νέο επαναστατικό κίνημα για να κορυφωθεί με την τελευταία μαζική έξοδο στο τέλος του αιώνα. Αν και σε κάποιες περιπτώσεις ωφελημένοι ήταν οι χριστιανοί μικροί αγρότες και οι βοσκοί που κατέβαιναν από τους ορεινούς οικισμούς, οι περισσότεροι εξακολουθούσαν να είναι πολύ φτωχοί για να αγοράσουν γη. Στο τέλος της περιόδου τα λιγοστά κεφάλαια για τις εξαγορές προέρχονταν από τα ελάχιστα τραπεζικά ιδρύματα, τα οποία συχνά προτιμούσαν τους «περισσότερο αξιόπιστους» που ήταν ήδη κάτοχοι γης με νόμιμους τίτλους ή πιστοποιητικά ιδιοκτησίας που εκδίδονταν από ειδικές επιτροπές. Σύμφωνα με τον Περάκη, «η σχεδόν προδιαγεγραμμένη ταξική προέλευση των μελών των επιτροπών προκαθόριζε διευκολύνσεις και πιο χαλαρές και ταχύτερες διαδικασίες για όσους προέρχονταν ή συναναστρέφονταν με τον κύκλο των ηγετικών ομάδων των πόλεων και της υπαίθρου και άρα απέφερε την προνομιακή εξασφάλιση των δανείων σε αυτούς» (σ. 108). Η ευκολότερη πρόσβαση των πλουσιότερων χριστιανών (αλλά και των οπαδών της συμπολίτευσης) στα κεφάλαια που απαιτούνταν για την αγορά της γης, καθώς και η αγορά βακουφικής γης από ορισμένα μέλη της διοίκησης σε εξευτελιστικές τιμές, μάλλον διευκόλυναν τη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια της ηγετικής μερίδας των τοπικών κοινωνιών και της πελατείας τους, χωρίς ωστόσο να δημιουργήσουν νέες μεγάλες ιδιοκτησίες αντίστοιχες με εκείνες των αγάδων.

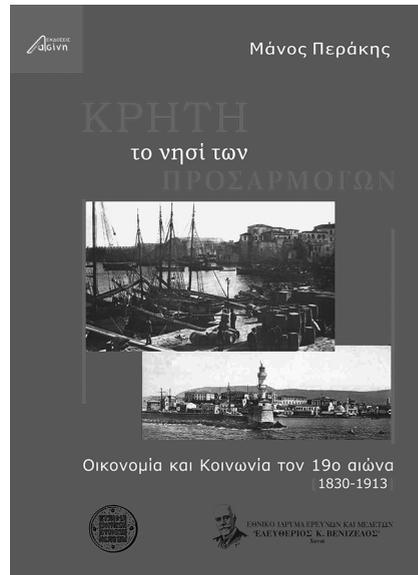
Η καλλιέργεια της γης αποτελούσε τον βασικό πυρήνα της κρητικής οικονομίας. Μεγάλο τμήμα του βιβλίου αφιερώνεται λοιπόν στη λεπτομερή εξέταση της καλλιέργειας των κρητικών προϊόντων, ξεκινώντας από την ελιά, η οποία είχε αποκτήσει κυρίαρχο ρόλο τόσο στην παραγωγή, όσο και στο εξωτερικό εμπόριο. Παρά τις καταστροφές δέντρων κατά τις κρητικές επαναστάσεις, το λάδι παρέμενε το προϊόν που απέφερε τα σημαντικότερα έσοδα από τις εξαγωγές, μολονότι ο τρόπος παραγωγής και φύλαξης του χαρακτηριζόταν από τους ξένους ως μάλλον αρχαϊκός. Ωστόσο βασικός ανταγωνιστής των εξαγωγέων στην αγορά του λαδιού ήταν οι κρητικές σαπωνοποιίες, από τις οποίες η ζήτηση ωθούσε συχνά την τιμή προς τα πάνω, μέχρι που η απώλεια των αγορών της ανατολικής Μεσογείου για το κρητικό σαπούνι οδήγησε στην παρακμή των εργοστασίων σαπωνοποιίας από τη δεκαετία του 1860 και μετά. Την ίδια περίοδο η αύξηση της χρήσης άλλων φυτικών ελαίων στη δυτική Ευρώπη και η γενίκευση του γκαζιού στον φωτισμό μείωνε τη ζήτηση για τις εξαγωγές. Αν και το λάδι θα συνέχιζε να αποτελεί βασικό εξαγωγίμο προϊόν, η καλύτερη από πλευράς τιμών περίοδος ήταν κατά τον πόλεμο της Κριμαίας.

Σημαντικό ρόλο είχε και η κτηνοτροφία, η οποία ωστόσο φαίνεται να υποχωρούσε σταδιακά εξαιτίας του ανταγωνισμού με τη γεωργία για τα εύφορα πεδινά εδάφη. Υφάσματα, σταφύλια και κρασί αποτελούσαν επίσης σημαντικά προϊόντα της κρητικής οικονομίας, που συμπληρώνονταν από τα δημητριακά, το μέλι, τα φρούτα κλπ.

Περισσότερο ενδιαφέροντα λόγω της δυνατότητας δημιουργίας τοπικής βιομηχανίας ήταν τα κρητικά σταφύλια και το βαμβάκι. Και τα δύο αυτά προϊόντα γνώρισαν μια περίοδο απότομης ανάπτυξης λόγω εξωτερικών παραγόντων: στην περίπτωση των σταφυλιών η εκτόξευση της ζήτησής τους ήταν αποτέλεσμα της φυλλοξήρας που κατέστρεψε τα γαλλικά αμπέλια τη δεκαετία του 1860, ενώ η παραγωγή του βαμβακιού ενισχύθηκε με αγγλική βοήθεια λόγω των προβλημάτων εξαγωγής του βαμβακιού του αμερικάνικου νότου κατά τον αμερικανικό εμφύλιο. Και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο απλώς για ένα «αχρυσό παράθυρο» ευκαιρίας που δημιούργησε η διεθνής κρίση, με το τέλος της οποίας οι τιμές θα μειώνονταν σημαντικά. Η συγκυρία θα μπορούσε να αποδειχθεί ευνοϊκή για την ανάπτυξη τοπικής βιομηχανίας, κάτι όμως που έγινε μόνο στην περίπτωση των αμπελιών προς το τέλος του αιώνα. Εξάλλου οι διαχειριστές των λιγοστών κεφαλαίων στο νησί (μέχρι το 1869 τα πιστωτικά ιδρύματα απουσίαζαν εντελώς) προτιμούσαν βραχυπρόθεσμες (και μάλλον ασφαλέστερες) επενδύσεις σε γη παρά τη χρηματοδότηση βιομηχανιών.

Οι εξαγωγές των προϊόντων της κρητικής οικονομίας απαιτούσαν υποδομές και μεταφορικά μέσα. Η Κρήτη του 19ου αιώνα ήταν ιδιαίτερα φτωχή σε ό,τι αφορούσε το εσωτερικό συγκοινωνιακό της δίκτυο, λόγω της έλλειψης κεφαλαίων και των μεγάλων γεωγραφικών δυσκολιών. Οι προβληματικές εσωτερικές μεταφορές ανέβαζαν το κόστος και δυσκόλευαν την εξαγωγή των προϊόντων της ενδοχώρας. Κάποιες φορές οι συγκοινωνιακές δυσχέρειες συνδυάζονταν και με τη μείωση της τιμής μεταποιημένων προϊόντων που εισάγονταν από το εξωτερικό, με ανασταλτικό αποτέλεσμα για την τοπική βιομηχανία. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του αλευριού: όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του αιώνα, ο αστικός πληθυσμός τρεφόταν περισσότερο με (καλύτερης ποιότητας αλλά και φθηνότερο) εισαγόμενο αλεύρι, ενώ τα δημητριακά της κρητικής υπαίθρου προορίζονταν περισσότερο για την αυτοκατανάλωση.

Σε όλη την περίοδο βασική οδός μεταφοράς και επικοινωνίας παραμένει η θάλασσα (αν και προς το τέλος του αιώνα έχουμε και τη σταδιακή ανάπτυξη του τηλεγράφου). Η θαλάσσια οδός διευκόλυνε τις παράκτιες μεταφορές, ωστόσο τα ολοένα και μεγαλύτερα ατμόπλοια απαιτούσαν μεγαλύτερα λιμάνια και υποδομές που το νησί δεν διέθετε. Έτσι, παρά τις σκέψεις για την εκμετάλλευση της νέας τεχνολογίας ώστε να συνδεθεί άμεσα το νησί με τις μεγάλες αγορές

του εξωτερικού, η Κρήτη δεν κατάφερε να καταστεί συγκοινωνιακός κόμβος της περιοχής.

Παρά τις συγκοινωνιακές δυσχέρειες, η Κρήτη δεν ήταν απομονωμένη κατά τον 19ο αιώνα, αντίθετα ο νησιώτικος χαρακτήρας της την καθιστούσε περισσότερο ευαίσθητη στις παγκόσμιες εξελίξεις απ' όσο άλλες περιοχές της ανατολής. Ωστόσο τελικά ούτε ο αντίκτυπος της παγκοσμιοποίησης, ούτε οι σεισμικές αναταράξεις που οι εσωτερικές συγκρούσεις επέφεραν στην τοπική κοινωνία κατάφεραν να μεταβάλουν την κατεύθυνση της οικονομίας της. Οι όποιες τεχνικές βελτιώσεις ή η αντικατάσταση των μεγάλων μουσουλμανικών κτημάτων από μικρότερα χριστιανικά είχαν μάλλον περιορισμένες μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην ευρύτερη λειτουργία της κρητικής οικονομίας και το νησί παρέμεινε περιοχή της ευρωπαϊκής περιφέρειας που στον διεθνή καταμερισμό εργασίας θα έπαιζε κυρίως τον ρόλο του εξαγωγέα αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών.

Ο τερματισμός του μακρού κρητικού 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από σημαντικά πολιτικά γεγονότα (1897, αυτονομία, ένωση). Η μελέτη του Περάκη δεν τα αναλύει, ρίχνει όμως ένα νέο φως στα αίτιά τους. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η παρατεταμένη διεθνής οικονομική κρίση και οι εσωτερικές πληθυσμιακές πιέσεις είχαν ως αποτέλεσμα τη δημοσιοοικονομική κατάρρευση και την κορύφωση των οικονομικών αιτημάτων, η δε αδυναμία ικανοποίησης των αιτημάτων αυτών από την οθωμανική εξουσία συνέβαλε άμεσα στην απονομιμοποίησή της, παίζοντας έτσι σημαντικό ρόλο στο ξέσπασμα των επαναστατικών κινημάτων.

Συμπερασματικά, το βιβλίο του Μάνου Περάκη αποτελεί σημαντική συμβολή στην ιστορία της Κρήτης, αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καλύπτοντας ένα σημαντικό ιστοριογραφικό κενό.

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ

Konstantinos Raptis, *Die Grafen Harrach und ihre Welt 1884-1945*, Βιέννη, Κολωνία, Βαϊμάρη, Böhlau Verlag, 2017, 373 σ., φωτογραφίες και χάρτες

Το βιβλίο που παρουσιάζω σήμερα είναι ένα βιβλίο αιχμής, καίριο, πλήρες και με πολύπλευρη αντιμετώπιση των ιστορικών πτυχών, τις οποίες ο συγγραφέας είχε την πρόθεση και κατάφερε να αναδείξει. Είναι ένα βιβλίο που θα μπορούσε να ενταχθεί σε πολλές ιστοριογραφικές ενότητες: κατά πρώτον, σε αυτή της συλλογικής βιογραφίας της συγκεκριμένης ευρείας οικογένειας των ευγενών Harrach, βοημικής καταγωγής, αλλά και γενικότερα της τάξης των ευγενών στην κεντρική Ευρώπη σε αυτήν την κρίσιμη και μεταβατική εποχή (1884-1945)· κατά δεύτερον, γενικότερα στην Ιστορία των Οικογενειών και δη των ευγενών, παράλληλα όμως και με τη μελέτη του κόσμου των αστών της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Αυστρίας και της Τσεχοσλοβαχίας από τον